

International Journal of Social Sciences

ISSN:2587-2591

DOI Number:<http://dx.doi.org/10.30830/tobider.sayi.15.28>

Volume 7/3

2023 p. 493-511

BAKLÎ'NİN 'ARÂ'İSÜ'L-BEYÂN'INDA MARİFET KAVRAMI

THE CONCEPT OF KNOWLEDGE IN BAQLÎ'S 'ARÂ'IS AL-BAYÂN

Abdulvehap ERİN*

ÖZ

Rûzbihân-ı Baklî (ö. 606/1209) İranlı meşhur sûfî, âlim ve şairdir. '*Arâ'isü'l-beyân fi hakâ'iki'l-Kur'ân*' isimli tefsir onun Arapça kaleme aldığı eseridir. Baklî bu tefsirinde tamamen Kur'ân âyetlerinin işârî/bâtınî manalarına odaklanmıştır. Onun eserleri ve düşünceleri hakkında ülkemizde yapılan çalışmalar ise azdır. İşte bu çalışma Baklî'nin '*Arâ'isü'l-beyân*' isimli tefsiri çerçevesinde marifet-i ilâhiye ile ilgili görüş ve düşüncelerinin ortaya konulmasını amaçlamıştır. Böylece Baklî, eserleri ve düşüncelerinin tanınırlığına katkı sunulması hedeflenmiştir. Bu çerçevede Baklî'nin tefsirinde marifet kavramı taranarak onun konu ile ilgili görüşleri başlıklar altında tasnif edilmiş ve bunlardan hareketle ulaşılan sonuçlar kaydedilmiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla marifet, Baklî'nin işârî yorumlarının başta gelen en önemli kavramıdır. Bu kavramla beraber en çok zikrettiği ve üzerinde durduğu kavramlar ise muhabbet, aşk, şevk ve tevhit (iman). Zira ona göre insanın kemâli olan velâyeti ancak marifet, muhabbet, şevk ve aşk makamlarıyla tamam olur. İman ise bütün hal ve makamların kaynağıdır. Baklî, âyetlerin işârî tefsirinde sâlikin Allah'a olan yolculuk süreci (seyrüsülûk) merkezîliğinde yorumlar yapmaktadır. Bu itibarla tefsiri hakikat yolcusunun ayrıntılı bir vuslat yolu rehberi olarak nitelenebilir görülmektedir. Baklî, yaratılışı kenz-i mahfî rivayeti çerçevesinde Cenâb-ı Hakk'ın bilinmeyi sevmesine irca etmektedir. Böylece insanın varlığından ve hayatından ileri gelen en önemli gayenin iman, ubûdiyet, marifet ve muhabbet mukabelesi olduğunu tespit etmektedir. O, insanın üstünlüğünü kapsamlı mahiyeti itibarıyla marifet-i ilâhiyedeki yetkinliğine bağlamaktadır. Cenâb-ı Hakk'ın hakikati itibarıyla marifete konu olmadığını, sıfatları itibarıyla ise ancak sınırlı olarak bilinebileceği görüşündedir. Baklî, istidlâlî olandan öte müşahedeye dayalı marifetin hakikat ifade edebileceğini nazara vermektedir. Marifet açısından mücâhede ve riyazeti önemsemekle beraber Cenâb-ı Hakk'ın inâyet ve tevfikinin esas olduğuna özellikle vurgu yapmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Tasavvuf, Baklî, 'Arâ'isü'l-Beyân, Marifet, Muhabbet*

* Dr. Öğr. Üyesi, Batman Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi - Temel İslam Bilimleri Bölümü, E-mail: vehaperin@outlook.com, ORCID: 0000-0001-9907-7478, Batman, Türkiye.

ABSTRACT

Rûzbihân Baqlî (d. 606/1209) is a famous Iranian Şûfî, scholar and poet. The commentary named '*Arâ'is al-Bayân fî haqâik al-Qur'ân*' is his work written in Arabic. In this commentary, Baqlî focused entirely on the işârî/ bâtinî/esoteric meanings of the Qur'ânic verses. Studies on his works and thoughts in our country are few. This study aims to reveal Baqlî's views and thoughts regarding divine knowledge within the framework of his commentary named '*Arâ'is al-Bayân*'. Thus, it is aimed to contribute to the recognition of Baqlî, his works and thoughts. In this context, the concept of knowledge was scanned in Baqlî's commentary, his views on the subject were classified under headings and the conclusions reached based on these were recorded. As far as we can determine, knowledge is the most important concept of Baqlî's işârî interpretations. Along with this concept, the concepts he mentions and emphasizes the most are affection, love, enthusiasm and monotheism (faith). Because, according to him, man's perfection, which is his sainthood, can only be completed with the levels of knowledge, affection, enthusiasm and love. Faith is the source of all states and positions. Baklî, in the ishari interpretation of the verses, makes comments centered on the journey process (seyrüsülûk) of the saint to Allah. In this respect, it seems that his commentary can be described as a detailed guide to the journey of truth. Baklî attributes creation to God Almighty's love to be known within the framework of the narration of kenz-i mahfî. Thus, he determines that the most important purpose of human existence and life is the response of faith, worship, knowledge and affection. He attributes the superiority of man, in its comprehensive nature, to his competence in divine knowledge. He is of the opinion that God Almighty is not subject to knowledge in terms of his reality, and can only be known to a limited extent in terms of his attributes. Baklî considers that knowledge based on observation rather than inference can express truth. Although he attaches importance to struggle and asceticism in terms of knowledge, he especially emphasizes that God Almighty's grace and support are essential.

Keywords: *Şûfism, Baqlî, 'Arâ'is al-Bayân, Knowledge, Affection*

Giriş

Ebû Muhammed Sadrüddîn Rûzbihân b. Ebî Nasr el-Baklî (öl. 606/1209) İranlı meşhur sûfî, âlim ve şairdir. Asıl adı Rûzbihân iken en meşhur lakabı Sadreddin'dir. el-Baklî nisbesiyle tanınmıştır. Şathiyeleriyle maruf olduğundan Şeyh-i Şattâh şeklinde de anılmıştır. Öğrencilik çağından itibaren canlı bir din şuuruna sahip olduğu söylenen Baklî'nin, on beş yaşında iken Hz. Hızır'ı (a.s.) gördüğü ve bu hadisenin kendisini tasavvufa yönelttiği rivayet edilir. Kaynaklarda "âriflerin sultanı", "âlimlerin burhanı", "âşıkların misali" ve "abdalların serveri" gibi unvanlarla anılagelen Baklî, tecellî düşüncesine büyük önem vermiştir. Melekût âlemine (âlem-i gayb) inhisar eden derin bir tefekküre sahip olan Baklî, bu itibarla âdeta muhayyel bir âlemde yaşar gibidir. Kur'ân âyetlerini te'vîl ederken onlara verdiği bâtinî/işârî manalar bu durumun en somut delili ve göstergesidir. Baklî, muhabbet ve aşkı tasavvuf nazariyelerine esas yapan sûfilerden biridir. Onun '*Abherü'l-âşıkîn*' isimli eseri aşk ve muhabbete dair sûfî klasikler arasında

yer alır. Kendi adıyla anılan (Rûzbihâniyye) tarikatının şeceresi, Muhammed b. Hafîf'e ulaşmaktadır.¹

Ülkemizde Baklî, eserleri ve düşünceleri ile ilgili yapılan akademik çalışmalar sınırlıdır. Onun aşk anlayışını², nur-u Muhammedî düşüncesini³ ve tefsirinde ibadatlere ilişkin ortaya koyduğu işârî yorumları⁴ konu edinen sınırlı sayıdaki birkaç çalışmadan söz etmek mümkündür. Ayrıca Tefsir Anabilim Dalı altında, Baklî'nin tefsirindeki metodunu⁵ ve müteşâbihat ile ilgili yaklaşımını⁶ ele alan iki yüksek lisans tezi bulunmaktadır. Yine Tasavvuf Anabilim Dalı altında Tüsterî'nin tefsirindeki tasavvufî yorumlarının Baklî ve Bursevî'nin tefsirlerindeki yorumlarıyla mukâyese edildiği bir doktora tezi⁷ bulunmaktadır. Bizler de bu çalışmamızla Baklî'nin söz konusu işârî tefsirinde, âyetleri yorumlarken ön plana çıkardığı kavramların en başında gelen marifeti nasıl ele aldığını ortaya koymaya ve bu konudaki görüşlerine ayna tutmaya çalıştık.

Ma'rifet (irfân) kelimesi sözlükte masdar olarak “bilmek, tanımak, ikrar etmek”, isim olarak ise “bilgi” anlamına gelir. Sûfîler ilk dönemlerden itibaren kendilerine has bir bilgiye sahip olduklarına inanmış ve bu bilgiyi mârifet, irfan, yakîn gibi kendilerine ait terimlerle ifade etmişlerdir. İlmi, marifetin mukaddimesi olarak gören sûfîler, ilimsiz marifet olamayacağı gibi marifetsiz ilmin de vebal olduğunu belirtmişlerdir. Sûfîlere göre marifet ledünnî bir ilimdir. Onda vehmin herhangi bir tesiri yoktur. Bu yüzden ismet ve saflık taşır. Oysa diğer ilimler vehmin tesiri altında olduğundan böyle nitelikler taşımazlar. Bu itibarla sûfîlere göre marifet bilgisi akıl ve nakil yoluyla elde edilen bilgidен hem daha değerli hem de daha güvenlidir.⁸

Zâriyât sûresinin 56. âyetine ve kenz-i mahfî rivayetine atıf yapan sûfîlere göre âlemin yaratılmasının temel gayesi marifetullah ve muhabbetullahtır. İnsanlar Cenâb-ı Allah'ı tanıyıp bilmek ve O'na ibadet edip kullukta bulunarak muhabbetini kazanmak için

¹ Mazhar Hoca, “Baklî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/545-547.

² bk. Halil Baltacı, “Aşkın Kazandığı Tasavvufî Muhteva: Ahmed Gazzâlî, Baklî ve Irâkî Çizgisi”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 34 (2014/2), 23-24.

³ bk. Eyüp İnce, “Tasavvufî Tefsirlerde Nûr-ı Muhammedî Düşüncesi -Tüsterî, Baklî ve Bursevî Tefsiri Örneği-”, *Sufiyye* 12 (Haziran 2022), 131-150.

⁴ bk. Enver Bayram, “Rûzbihan-ı Baklî'nin Arâisü'l-beyân'ında İbadatlere Dair Bazı İşârî Yorumlar”, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VI/11 (2018), 201-219; Adnan Arslan, “Bakara Sûresi 183-185. Âyetler Çerçevesinde Ramazan ve Orucun İşârî Yorumu”, *Eskiyeni* 42 (Eylül 2020), 1007-1027.

⁵ bk. Mehmet Demir, *Rûzbihân el-Baklî ve Arâisü'l-beyân İsimli Tefsirindeki Metodu*, (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

⁶ bk. Hüseyin Altuntaş, *Rûzbihân el-Baklî'nin (Ö. 606/1209) Arâisü'l-beyân İsimli Tefsirinde Müteşâbihat*, (Karabük: Karabük Üniversitesi, Lisanüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021).

⁷ bk. Eyüp İnce, *Tüsterî Tefsirindeki Tasavvufî Yorumlar ve Bunların Baklî, Bursevî Tefsirleriyle Mukâyesesini*, (Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022).

⁸ Süleyman Uludağ, “Marifet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/54-55.

yaratılmışlardır. Marifet hem Cenâb-ı Hakk'a kulluk yapabilmek hem de O'nu sevebilmek için gereklidir.⁹

Mârifet her ne kadar Allah, kâinat ve insan hakkındaki kapsamlı bilgi ise de tasavvuf yolunda esas olan "mârifetullah" denen hususî bilgidir. İnsanın kendisi ve âlemle ilgili mârifeti ise Cenâb-ı Allah'ı tanımanın vasıtası olması açısından değerli görülmüştür. Tasavvufî manasıyla ilk defa mârifetten söz edenin Zünnûn el-Mısırî (öl. 245/859 [?]) olduğu kabul edilir. Zünnûn ve Bâyezîd-i Bistâmî (ö. 234/848 [?]) ile *el-Lüma'* isimli tasavvuf klasiğinin yazarı Ebû Nasr Serrâc'a (ö. 378/988) göre Cenâb-ı Hak zâtı veya hakikatiyle bilinemez. Bu bakımdan O'nu tam olarak bilmek mümkün değildir.¹⁰ Serrâc'a göre Cenâb-ı Allah isim ve sıfatlarından varlıkların anlayıp kavrayabileceklerini onlara açarak öğretmiştir. Bununla beraber varlıklar Cenâb-ı Hakk'ı gerçek manada tanımaya güç yetiremezler.¹¹

Abdülkerîm el-Kuşeyrî (öl. 465/1072) de ilme'l-yakîni burhan ve delille elde edilen bilgi, ayne'l-yakîn bilgisini keşf ve ilhamla edilen ve açık olan bilgi, hakka'l-yakîn bilgisini ise müşahedeyle elde edilen ve apaçık olan bilgi olarak tanımlar. Ardından birincisinin akıl ve nazar sahiplerine, ikincisinin (zevk ve keşfe dayanan) ilim sahiplerine, üçüncüsünün ise marifet sahibi olanlara has olduğunu belirtir.¹²

Keşfü'l-mahcûb isimli tasavvuf klasiğinin sahibi olan Hücvîrî (öl. 465/1072 [?]) ise marifetin gerçek illeti olarak Cenâb-ı Allah'ın lütfuna ve inayetine işaret eder. Hak Teâlâ dışındaki her şeyin sıradan bir sebep ve illet olduğuna, bu itibarla da müsebbib olan Hakk'ın inayeti olmadan sebeplerin hiçbir şekilde yol gösteremeyeceğine dikkat çeker.¹³

Gazzâlî (öl. 505/1111) de *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn* adlı esrinde ilimlerin en değerli ve şerefli olanının âhîret (yolunun) ilmi olduğunu kaydeder. Ardından onu muâmele ve mükâşefe diye iki kısma ayırır. Muâmele iliminin gayesinin mükâşefe ilmi, mükâşefe ilminin gayesinin de marifetullah olduğunu belirtir. Bu nevi marifetin ise mücahede ile bânınını temizleyen kulun kalbine Cenâb-ı Allah'ın attığı nurun semeresi olan bir yakînden ibaret olduğunu belirtir.¹⁴

⁹ Uludağ, "Marifet", 28/55.

¹⁰ Uludağ, "Marifet", 28/55.

¹¹ Ebû Nasr Serrâc Tûsî, *el-Lüma' İslam Tasavvufu*, çev. H. Kâmil Yılmaz, (İstanbul: Erkam Yayınları, 2012), 33.

¹² Abdülkerîm Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, haz. Süleyman Uludağ, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012), 179.

¹³ Ali b. Osman Cüllâbî Hücvîrî, *Hakikat Bilgisi-Keşfü'l-Mahcûb*, haz. Süleyman Uludağ, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014), 332-333.

¹⁴ Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, (Beyrut: Dâr İbn Hazm, 2005), 64.

İşârî tefsir “Yalnız sülûk erbabına açılan ve zahir mana ile bağdaştırılması mümkün olan birtakım gizli anlamlara ve işaretlere göre Kur’ân’ı tefsir etmektir.”¹⁵ Dolayısıyla keşf ve ilhama dayanılarak Kur’ân âyetlerinin yorumlandığı tefsirler işârî (remzî) tefsirlerdir.¹⁶

Genel manada Ehl-i sünnet âlimleri âyetlerin zâhir manasının altında bâtinî bazı anlamların bulunduğunu kabul etmektedir. İşârî tefsir yapan sûfiler de zâhir manayı kabul etmek ve onu incelemekle beraber âyetlerin iç manalarının da bulunduğunu ifade etmişlerdir. Onlara göre insan, ulaştığı manevî mertebeye ve makama göre bu bâtinî anlamları görüp anlayabilir. Bununla beraber çıkarılan her bâtinî anlam makbul görülmemiş, bunun için bazı şartlar koşulmuştur.¹⁷

İbn Atâ (öl. 309/922) tasavvufî nitelikte tefsir yazan ilk kişi olarak kabul edilir. Fakat eseri bizlere ulaşmamıştır. Ebû Bekir el-Vâsıtî’nin (öl. 320/932’den sonra) yazdığı tasavvufî tefsir de günümüze ulaşmamıştır. Sehl b. Abdullah et-Tüsterî’ye (öl. 283/896) nisbet edilen *Tefsîrü'l-Kur’âni'l-‘azîm* ise her sûreden bir veya birkaç âyetin tefsirini içermektedir. Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî’nin (öl. 412/1021) *Hakâ’îku’t-tefsîr*’i sûfilerin Kur’ân âyetleri hakkındaki yorumlarını bir araya getirmesi açısından önemlidir. Kuşeyrî’nin *Letâ’ifü’l-işârât*’ı ise kapsamlı ve düzenli olarak hazırlanmış önemli bir tefsirdir. Gazzâlî’nin başta *İhyâ’ü ‘ulûmi’d-dîn* olmak üzere çeşitli eserlerinde işârî tefsirle ilgili ortaya koyduğu görüşler ve yaptığı işârî yorumlar da Baklî’den önceki dönemde zikredilmesi gerekenler arasındadır.¹⁸

Baklî’nin *‘Arâ’isü’l-beyân fî hakâ’iki’l-Kur’ân* isimli tefsirinde, tamamen tasavvufî bakış açısıyla, âyetlerin işârî manalarına odaklanmış olduğunu görmekteyiz.¹⁹ O, çok az yerde âyetlerin zâhirî anlamlarını tefsire yönelmiştir. İşârî tefsirlerinde ise özellikle sâlikin Allah’a ve hakikate olan yolculuk süreci (seyrüsülûk) merkezîyetinde yorumlar yaptığı görülür. Bu anlamda ilâhî tecellî (celâlî ve cemâlî), marifet, muhabbet, aşk, şevk ve tevhid onun âyetleri yorumlarken öne çıkardığı kilit kavramlardır. Neredeyse her âyeti işaret ettiğimiz merkezîyet ve kavramlar etrafında yoruma yönelmiş görünmektedir. Âyetleri tefsirinde mürid veya sâlikin hakikat ve vuslat yolcuğunda yaşayabileceği hallere ve ulaşabileceği makamlara, karşı karşıya kalabileceği keşif, müşahede, ilham, feyiz ve kerametlere, tehlike, tuzak ve düşmanlara, Cenâb-ı Allah’ın sâlikle, sâlikin de Hak Teâlâ ile olan muamelelerine ilişkin ayrıntılara odaklanmıştır. Bu bakımdan onun tefsirini vuslat ve hakikat yolcusunun gayet ayrıntılı bir seyrüsülûk kitabı olarak nitelemek kanaatimizce doğrudur. O, neredeyse kendi dönemine kadar üretilmiş olan tüm tasavvufî kavramları (özellikle tahakkukla ilgili olanlar) yeri geldiğinde âyetlerin tefsirinde kullanmakta böylece tefsirine bir çeşit vuslat yolu rehberi hüviyeti kazandırmış

¹⁵ Süleyman Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1998), 19.

¹⁶ Süleyman Uludağ, “İşârî Tefsir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/424.

¹⁷ Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, 20-21.

¹⁸ Uludağ, “İşârî Tefsir”, 427.

¹⁹ M. Nazif Şahinoğlu, “Arâisü’l-Beyân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/265.

olmaktadır. Bilindiği üzere Baklî, vuslat ve hakikat yolculuğunda sâlikin karşılaştığı hallerden ve aşması gereken makamlardan bahseden ve 1001 makam üzere yazılmış tasavvufî tek eser olarak bilinen *Meşrebü'l-ervâh*'ın da sahibidir.

Baklî, âyetleri özellikle marifet bağlamında ve bu merkez kavrama göre tefsir etmiştir. Meselâ Baklî'ye göre Fâtiha sûresinde geçen sırat-ı müstakimden kasıt marifet-i ilâhiye olduğu gibi²⁰ aynı sûrede geçen kendilerine nimet verilenlerden kasıt da marifet-i ilâhiye nimeti verilenlerdir. Dalâlette olanlardan kasıt ise marifet-i ilâhiye konusunda müflis olanlardır.²¹

Baklî, Bakara sûresinin 30. âyetinin tefsirinde melekler varken insanın yeryüzünde halife olarak yaratılmasını da meleklerin marifet-i ilâhiye konusundaki eksikliklerine, buna karşın insanın ledün ilimlerinden kendisine öğrettikleriyle Cenâb-ı Allah'ı ilmin hakikatiyle bilmesine bağlar. Marifet ilminde Âdem'in (a.s.) meleklerin üstadı olduğuna dikkat çeker.²²

Yine aynı sûrenin “*Onlardan bir kısmı da: Ey Rabbimiz! Bize dünyada da iyilik ver, ahirette de iyilik ver. Bizi cehennem azabından koru! derler*” meâlindeki 201. âyetinin tefsirinde geçen “dünya iyiliğinin” marifetullah olduğunu, âhîret iyiliğinin ise Allah'ın müşahedesi olduğunu tespit eder.²³

Baklî, Tevbe sûresinin 21. âyetindeki “rahmet, rıza ve cennet” kavramlarını da tamamen marifet-i ilâhiye çerçevesinde yorumlar. Ona göre ilgili âyetteki rahmet ifadesi Hak Teâlâ'nın cemâlini kendisine hicret edenlere perdesiz bir şekilde açması anlamındadır ki bu, âriflerin ilk derecesidir. İkinci olarak âyette zikredilen rıza ise ayrılık içermeyen vüsûl/vuslat anlamındadır. Âyette muhacirlerin müjdelendiği üçüncü şey olan cennetler ise zât ve sıfât yakınlığı cennetleridir ki bunlarla kulun ezeli ilmi ve irfanı tahsili mümkün olur. Ona göre bunlar Hakk'ın marifeti için celâl ve cemâl tecellilerini ortaya koyduğu cennetler olup cennetlerin en yüceleridir.²⁴

Yine Enfâl sûresinin 1. âyetinde geçen “enfâl” kavramını vuslat ve hakikat yolunda olup farklı makam ve mertebelerde bulunan sâliklerin farklı letâifine Allah'ın meşfeti ve lütfu çerçevesinde verdiği ganimetler şeklinde tefsir etmiştir.²⁵ Yunus sûresinin 26. âyetinde geçen “hüsna ve ziyâde” kavramlarını muhabbet ve marifet şeklinde yorumlamıştır.²⁶ İbrahim sûresinin “*Gökleri ve yeri yaratan, gökten su indirip onunla size rızık olarak türlü*

²⁰ Rûzbihân-ı Baklî, 'Arâ'isü'l-beyân fî hakâ'iki'l-*Qur'ân*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2008), 1/24. (Bundan sonraki yerlerde esere kısaca “'Arâ'isü'l-beyân” şeklinde atıfta bulunulacaktır).

²¹ Baklî, 'Arâ'isü'l-beyân, 1/25. Ayrıca bk. Baklî, 'Arâ'isü'l-beyân, 1/37-38, 63-64.

²² Baklî, 'Arâ'isü'l-beyân, 1/40-41.

²³ Baklî, 'Arâ'isü'l-beyân, 1/83.

²⁴ Baklî, 'Arâ'isü'l-beyân, 2/7.

²⁵ Baklî, 'Arâ'isü'l-beyân, 1/508.

²⁶ Baklî, 'Arâ'isü'l-beyân, 2/78.

türlü ürünler çıkaran Allah'tır..." meâlindeki 32. âyetindeki gökleri ruhların gökleri, arzı ise kalplerin arzı olarak tefsir eder. Ardından da şöyle devam eder: Cenâb-ı Hakk kayyûmiyyet semâsından ruhlar semâsına tecellî nurları yağmurlarını, ruhlar semâsından da kalplerin arzı üzerine marifet ve tevhid nurları indirir. Böylece bu yağmur sularıyla akıl, sır ve nefislere söz konusu kalp cennetlerinden muhabbet, ülfet, şevk ve aşk meyvelerini çıkarır.²⁷

Baklî Mü'minûn sûresinin "*Biliniz ki, sizin şu ümmetiniz bir tek ümmettir, ben de sizin rabbinizim. Onun için yolumdan çıkmaktan sakının*" meâlindeki 52. âyetinin tefsirinde de âyette geçen "tek bir ümmet" ifadesini, tabiatın şâibelerinden uzak, iman ve İslâm'ın nuruyla bağlı, üsve-i hasene sıfatıyla bütün muamele ve hallerinde Muhammed Mustafa'ya (s.a.v.) tâbi olan marifet ve muhabbet ümmeti (millet) olarak yorumlamaktadır.²⁸

Baklî Nûr sûresinin 31. âyetinin "*Dışarıda kalanlardan başka ziynetlerini göstermesinler*" meâlindeki kısmının tefsiri için şunları kaydeder: Bu âyette âriflerin marifetlerinin hakikatlerine ait ziynetleri ve Cenâb-ı Allah'ın kendilerine melekût âleminden, zât ve sıfatlarının nurlarından açtıklarını açığa vurmalarının câiz olmadığına dair bir delil bulunmaktadır. Ama bazı hallerin galebesi altında onlardan zuhûr eden veya ihtiyarları olmadan dilleri üzere çıkanlar (şatahât) bunun dışındadır.²⁹ Secde sûresinin "Belki dönüş yaparlar diye, onlara o büyük azaptan önce daha yakın azaptan muhakkak tattıracağız" meâlindeki 21. âyetinin tefsirinde de daha yakın azabın (el-azâbu'l-ednâ) marifetten mahrumiyet olduğunu, büyük azaptan maksadın ise Hakk'ın müşahedesinden mahcub edilmek olduğunu kaydeder.³⁰

Böylece Baklî'nin tefsiri âdetâ sâliklerin Allah'a yakınlaşma (kurbiyet) ve ulaşma (vuslat) sürecinin bir çeşit ayrıntılı tasviri ve tavsifi şeklinde ortaya çıkmıştır.

1. Âlemlerin ve İnsanın Yaratılışı ile Marifet ve Muhabbet Arasındaki İlişki

Baklî, Mâide sûresinin 3. âyetinin tefsirinde Cenâb-ı Hakk'ın muhabbetinden kaynaklı olarak sıfatlarının ve zâtının cömertlik hazinelerini izhar edip ortaya çıkararak kullarına göstermek, bildirmek ve tanıtmak istediğinde –'gizli bir hazine idim bilinmeyi sevdim...' kudsî hadisinde ifade edildiği gibi- kıldemden ademe tecelli ettiğini ve böylece kullarını ortaya çıkardığını ifade eder.³¹

²⁷ Baklî, 'Arâ'isü'l-beyân, 2/265-266.

²⁸ Baklî, 'Arâ'isü'l-beyân, 2/560.

²⁹ Baklî, 'Arâ'isü'l-beyân, 3/8.

³⁰ Baklî, 'Arâ'isü'l-beyân, 3/132. Bu yönlü diğer örnekler için bk. Baklî, 'Arâ'isü'l-beyân, 2/15-16, 39-41, 57, 61, 67, 80, 119-120, 128, 144, 181, 185, 217, 219, 282, 312-313, 329-330, 340-341, 352, 360, 466; 3/9, 12, 66-67, 72, 133, 144-145, 156, 182, 189, 237, 334, 373-374, 393, 398, 445-446, 467, 523-524.

³¹ Baklî, 'Arâ'isü'l-beyân, 1/297.

Baklî, yaratılışı kenz-i mahfî hadisi ve söz konusu hadisin işaret ettiği manalar etrafında ortaya koyar. Yaratılışın muhabbet (bilinmeyi istemek ve sevmek) sâikiyle gerçekleştiğini tespit eder. Her yeri geldiğinde de bu ilâhî tecellî ve yaratılış gayesi çerçevesinde insanın temel vazifesinin iman, ubûdiyet, marifet ve muhabbet olduğunu tespit eder. Baklî İhlâs sûresinin ilk âyetinin tefsirinde konu başlığımızla ilgili şunları kaydeder: Cenâb-ı Allah nefsiyle ezelin ezeline müstetir iken cemâl ve kemâliyle bilinmeyi sevdiği için -o, burada kenz-i mahfî hadisine atıf yapar- zâtının ve sıfatlarının hazinelerini izhar etmeyi istedi. Bu anlamda fiillerinin arenası ve neticesi konumundaki âlemleri (âsâr) yarattı ve böylece bu fiillerden hareketle kullarının O'nun sıfatlarını bilmelerine yol açıldı. Yoksa O'nun hakikatiyle bilinmesi imkânsızdır. Cenâb-ı Allah söz konusu iradesi çerçevesinde vücûdun hülâsası olarak öz ve seçkin birini -Hz. Peygamber'i (s.a.v.)- yarattı ve kalbini marifetin nuruyla doldurarak "De ki" emriyle kendisini ârif kullarına tanıttığını istedi.³²

Böylece Baklî yaratılışa dair sûfilerin ortak görüşünü paylaşmakta, yaratılışın sevgi ve muhabbetten ileri geldiğini ve insanın bu anlamda Cenâb-ı Hakk'ın isim ve sıfatlarının tümüne mazharlık ederek en önemli bir görevi üstlendiğini bir kere daha tekrarlamış olmaktadır. Ayrıca yaratılış ve Cenâb-ı Allah'ı bildirme-tanıttıma (tarif) işinde Hz. Peygamber'in (s.a.v.) önemli ve merkezi bir rolünün ve işlevinin olduğunu tespit etmiş olmaktadır.

Öte yandan Baklî, marifet-i ilâhiyeyi ilâhî tecellinin gerçekleşmesine mukabil bir tarzda; âsâr (masnûât)-ef'âl-esmâ-sıfât-zât tertibinde gerçekleşen bir olgu olarak ortaya koymaktadır. Zira Hak Teâlâ âsar-ef'âl-esmâ-sıfât nurlarıyla kullarına tecellî ederek onlara kendisini bildirmektedir. Ona göre en sonunda kullar zât marifetiyle onu bildiklerinde keşf, müşahede, marifet ve tevhid açısından halleri kemâle erer. O, marifetin kemâlini Hz. Peygamber'de görmekte ve kulların onun zuhuruyla daha önce kimseye verilmeyen bir şekilde mükemmel bir marifetle karşı karşıya kaldıklarını ifade etmektedir. Dinin kemâle erdirilmesini ifade eden Mâide sûresinin 3. âyetini tam olarak bu anlamda tefsir etmektedir.³³

Cenâb-ı Hakk'ın zâtının sıfatlarının, sıfatlarının da fiillerinin kaynağı ve madeni olduğuna işaret eden Baklî, kâinatı ortaya çıkarıcı şeyin aşk olduğunu tespit eder. Gizli hazine olan Hak Teâlâ tarif sıfatıyla (bilinmeyi istemek ve sevmek vasfıyla) cemâl ve kemâlini muhiplerine izhâr etmek istemiştir.³⁴ Evet, ona göre şüphesiz Cenâb-ı Hakk'ın sıfatlarını ve zâtını hakikatiyle ancak yine kendisi bilebilir. Bununla beraber lütfuyla ve ezeli nurlarıyla (mefatihü'l-gayb) zâtının ve sıfatlarının gaybını (gizli hazinelerini), enbiyâ, evliyâ ve melâikeye açar ki kıdem hazinesini yine kıdem nurlarıyla bilsinler. Onlara, zât ve sıfatlarına ilişkin gizli sırlarını izhâr eden O'dur. Böylece Hakk'ın kendisini, gizli hazinelerini, esrarını halka daha doğrusu halkın temsilcileri olan enbiyâ

³² Baklî, 'Arâ'isü'l-beyân, 3/532.

³³ Baklî, 'Arâ'isü'l-beyân, 1/297.

³⁴ Baklî, 'Arâ'isü'l-beyân, 1/345.

ve evliyâya açması, kendisini onlara tanıttırması ve bildirmesi ve Hakk'ın bunu sevmesi söz konusudur.³⁵

Baklî'ye göre Cenâb-ı Allah mahlûkâtı, irfanı yani kendisini tanınması ve bilmesi için yaratmıştır. Bunun için de kelâmıyla kendisini kullarına tarif etmiştir.³⁶ Baklî İsrâ sûresinin “*Yedi gök, yer ve bunlarda bulunanlar O'nu tesbih eder; O'nu hamd ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur. Fakat siz onların tesbihini anlayamazsınız. O halîmdir, bağışlayıcıdır*” meâlindeki 44. âyetinin tefsirinde, Cenâb-ı Hakk'ın hilminden ve gufranından kendisini ezeli ve ebedî sıfatlarıyla tüm mahlûkâta tanıttığını kaydeder. Ona göre söz konusu hilmi ve gufranı olmasa kainât ve içindekiler olmayacaktı. Ama O, istihkakları olmasa da kendisini tanıttıktan sonra yine rahmet ve kereminden kaynaklı olarak tüm mahlûkâta kendisini hamd ile tesbih edecek bir lisan vermiştir.³⁷

Baklî insanın yaratılışında Cenâb-ı Hakk'ın kudretine ait alâmetlerin kâinatta bulunanlardan fazla olduğuna işaret eder. Ona göre bütün âlemler insanın yapısında bulunmaktadır. Onun için kul nefsinin bilse rabbini bilmiş olur. Çünkü yaratılmış şeyler birbirine aynadır ve Hak Teâlâ marifet ehli için mahlûkatta tecellî etmiştir.³⁸ Baklî vücûdunun hakikatini bilen rabbini da bileceğini ifade eder.³⁹

Bu itibarlarla Baklî de insanın ilâhî ve kevnî âlemleri câmi' bir mahiyette yaratıldığı görüşünü kabul etmiştir. İnsanın mahiyetinin câmiyeti onun tüm ilâhî isim ve sıfatlara (kemâl ve cemâl) dolayısıyla da bu isim ve sıfatların tecellileriyle kendisini gösterdiği kâinat ve içindeki şeylere aynalık ve mazharlık yapabilmesini ifade eder ki Baklî, bu görüşü benimsemiş görünmektedir.

Baklî kâinatın Hz. Âdem'in (a.s.) -yani insanın- suretinde, Hz. Âdem'in (a.s.) de hâdis olanlara benzemekten münezzeh olan sıfatların suretinde yaratıldığını ifade eder. Hz. Âdem (a.s.) ef'âl, sıfât ve zâtın nurlarıyla süslenip bezendikten sonra meleklerin ona secde etmesi emredilmiştir. Çünkü o, ef'âl, sıfât ve zâtın tecellilerinin kıblesi konumundadır. Bütün bu tecellilerin yöneldiği ve toplandığı bir odaktır. Ruhu muhabbet nurlarının, sırrı da ilim ve marifet nurlarının istivâ ettiği yerdir. İşte Baklî'ye göre onun hâiz olduğu bu durumlar meleklerin ona secde ile emredilmesinin sebebidir.⁴⁰ Baklî böylece insanın melek ve cinlerin aksine Cenâb-ı Allah'ın tüm isim ve sıfatlarının tecellilerine mazharlık yapabilme potansiyeli ve istidadı itibariyle tercih edildiğine ve üstünlük kazandığına işaret etmiş olmaktadır.

Baklî'ye göre insanın kemâli olan velâyeti ancak dört şeyle tamam olur. Bunlar muhabbet, şevk, aşk ve marifet makamlarıdır. Ona göre muhabbet ancak cemâlin keşfiyle,

³⁵ Baklî, 'Arâ'isü'l-beyân, 1/368.

³⁶ Baklî, 'Arâ'isü'l-beyân, 2/64.

³⁷ Baklî, 'Arâ'isü'l-beyân, 2/362; 3/408.

³⁸ Baklî, 'Arâ'isü'l-beyân, 3/173.

³⁹ Baklî, 'Arâ'isü'l-beyân, 3/490.

⁴⁰ Baklî, 'Arâ'isü'l-beyân, 1/418.

şevk ancak vuslat nesimini solumakla, aşk yakınlığının yakınlığına ulaşmakla, marifet ise ancak sohbetle gerçekleşir. Sohbetin aslı ise bütün sıfatların nurlarının zuhuru ile ulûhiyetin keşfedilmesidir. Kul söz konusu şekilde sıfatların nurlarıyla karşı karşıya kalarak onlarla zâtı bilir ve fenâdan bekâya çıkarsa velî olur. Bu durumda sâlikin muhabbeti taatını, şevki hallerini, aşkı vücûdundan geçmeyi, marifeti ise mâsivâdan geçip O'nunla kalabilmesini ortaya çıkarır. Taatı ferasetini, halleri letâfet ve zerâfetini, vücûddan geçmek kerâmetlerini, masivâdan soyutlanmak da heybet ve vakarını netice verir.⁴¹

Baklî insan kalbinin marifet ve taatin, nefsinin ise şehvet ve fitnenin mahalli olduğu kaydeder.⁴² Kalplerin marifetin, ruhların muhabbetin, sırların da müşahedenin yeri olduğunu aktarır.⁴³ Ona göre kalb ilhamın, vahyin, kelâmın, riâyetin ve marifetin yeridir. İnsan vücudunda ilâhî hitaba layık yegâne yer onun kalbidir. Bununla beraber beşeriyetin geçici durumlarıyla kaplanıp kapanan kalb ilâhî hitabı/kelâmı duymaz ve Hakk'ın cemâlini görmez.⁴⁴

Baklî, Yusuf sûresinin 68. âyetinin tefsirinde ledünnî bilginin iki çeşit olduğunu belirtir. Birisi gaybın zâhirinin, ikincisi ise gaybın bâtınının bilgisidir. İlki muâmele, makam, hal, kerâmet ve firâsetlerin inceliklerine ait bilgilerden ibarettir ki burada hem akla hem kalbe yer bulunur. İkincisi ise dört kısım üzeredir. Birincisi marifetin hikmetidir ki fiillerin bâtınının bilgisidir. İkincisi marifet-i hassâdır ki sıfatların ilmidir. Üçüncüsü tevhid, tecrid ve tefridir ki zâta ilişkin bilgisidir. Dördüncüsü ise fenâ ve bekâ ilmidir ve kıdemin esrarının bilgisinden ibarettir. Ona göre bunların ilk ikisinde ruh aktif iken üçüncüsünde sır, sonuncusunda ise sırrın sırrı işlevsel durumdadır.⁴⁵

Baklî Nahl sûresinin 72. âyetinin “sizi güzel ürünlerle (tayyibat) rızıklandırdı” meâlindeki kısmının tefsirinde rızkın en büyüğü ve güzelinin Cenâb-ı Hakk'ın müşahedesi ve cemâliyle karşı karşıya kalınması (likâ') olduğunu, hakikatte de rızkın bunlardan ibaret olduğunu ifade eder. Ona göre böylesi bir rızıkladır ki ruhlar marifetle, bedenler ubûdiyetle, akıllar tefekkürle, kalpler tezekkürle, sırlar rubûbiyet ilmini idrak ile buluşup yaşar. Bu nevi rızık güzellerin en güzeleridir.⁴⁶

2. Cenâb-ı Allah'ın Kul Açısından Marifete Konu Olma Durumu

Baklî'ye göre Allah cem' ismidir. Her isim Hakk'ın bir sıfatıyla alakalı olduğu halde Allah ismi zât ile dolayısıyla da tüm sıfatlarla ilgilidir. Hak Teâlâ bu isimle nefsinden haber vermiştir. Bu isimdeki iki lâmin birisi O'nun cemâline diğeri celâline işarettir. Bu iki sıfatı ise ancak sıfat sahibi bilebilir. Allah ismindeki ha harfi ise Hakk'ın hüviyetine

⁴¹ Baklî, 'Arâ'isü'l-beyân, 2/92.

⁴² Baklî, 'Arâ'isü'l-beyân, 2/157.

⁴³ Baklî, 'Arâ'isü'l-beyân, 2/108; 3/17.

⁴⁴ Baklî, 'Arâ'isü'l-beyân, 3/54.

⁴⁵ Baklî, 'Arâ'isü'l-beyân, 2/186.

⁴⁶ Baklî, 'Arâ'isü'l-beyân, 2/326.

işaret olup hüviyetini ancak O bilebilir. Halk ise hüviyetinin hakikatini bilemez.⁴⁷ Böylece Baklî Hakk'ın hakikati veya hüviyeti itibariyle marifete konu olmadığını, sıfatları itibariyle ise marifete konu olmakla beraber bu itibarla olan marifetin bazı şartlara bağlı olduğunu ve bir sınırının bulunduğunu ifade etmiş olmaktadır.⁴⁸

Baklî, Hadîd sûresinin “O, *evvel ve âhir, zâhir ve bâtındır. O her şeyi bilir*” meâlindeki 3. âyetini tefsirinde Hak Teâlâ'nın bu âyetle zâtının, sıfât ve esmâsının sırrına işaret ettiğini ifade eder. Bununla beraber bütün bu sırların, O'nu idrak ve sırrını zikretmek hususunda ifade ettiği şeyin hayretten başka bir şey olmadığını belirtir. Ona göre Hakk'ın sırrını ve gaybının bânını O'ndan başkası bilmez ve ebede kadar da bilmeyecek. Kendi kühünün hakikati konusunda idrak sahibi olmayanın O'nun hakikatini idrak etmesinden söz edilemez. Bu durumda Baklî'ye göre Cenâb-ı Hakk'ın gaybının bânını ve sırrını izharının sebebi âriflerin ruhlarının kıdem ve bekâ denizlerinde hayret içinde kalmasından ve muvahhidlerin sırlarının O'nun sıfât ve zâtında fenâ bulmasından başka bir şey değildir.⁴⁹ Böylece Baklî, kulun bilgi ve irfanının her hal ve şartta eksik kalacağını ve ihatalı olamayacağını tespit etmiş olur. Nitekim ona göre sâliklerin vuslata ulaşmakla bildikleri yegâne şey O'nu bilmedikleridir.⁵⁰

Ona göre bu durum âhirette daha da netleşecektir. Kullar burada Hakk'ı gördükleri (rü'yet) halde O'nun varlığının hakikatiyle bilinemeyeceğini ve O'nu hiçbir zaman hakiki bir marifetle bilemeyeceklerini daha açık olarak idrak edeceklerdir.⁵¹ Ona öre Hak Teâlâ “zâtı itibariyle” her ârifin marifetinden, her muvahhidin tevhidinden, her cahilin cehlinden ve her vâfedenin vasıflandırmasından münezzehtir.⁵²

Baklî'ye göre Rahmân ismi ise Hakk'ın kendisiyle nefsinin evliyâyâ tarif ettiği isimdir. Böylece onlar onunla isimlerini, sıfatlarını, cemâl ve celâlini bildiler. Bu isim aynı zamanda halkın yaratılmasını ve Hakk'ın halk üzerindeki keremini haber vermektedir.⁵³ Böylece Cenâb-ı Allah'ı tanıma ve bilme yolunun Rahmân ismiyle açıldığını ve Hakk'ın kendisini halka tanıtır bildirmesinin söz konusu olduğunu vurgulamış olur. Baklî, bir yerde mevcudâtın yaratılmasının tamamen Hakk'ın rahmetinin eseri olduğuna ve kendisini yine kendisinin tanıttırmasının da O'nun engin rahmetinden ileri geldiğine dikkat çekmiş olmaktadır.

Baklî, tefsirinin birçok yerinde Cenâb-ı Allah'ın bilinmesinin O'nun kendisini bildirmesi ve tanıttırmasıyla olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre Hakk'ın cemâlini kullarına keşfetmesi olmasa onların O'nu bilmeleri mümkün olmazdı.⁵⁴ Nitekim Nahl sûresinin

⁴⁷ Baklî, *Arâ'isü'l-beyân*, 1/15-16.

⁴⁸ bk. Baklî, *Arâ'isü'l-beyân*, 3/219.

⁴⁹ Baklî, *Arâ'isü'l-beyân*, 3/390.

⁵⁰ Baklî, *Arâ'isü'l-beyân*, 3/397.

⁵¹ Baklî, *Arâ'isü'l-beyân*, 3/430.

⁵² Baklî, *Arâ'isü'l-beyân*, 3/534.

⁵³ Baklî, *Arâ'isü'l-beyân*, 1/17.

⁵⁴ Baklî, *Arâ'isü'l-beyân*, 2/93.

“O, sizi sarsmaması için yere sağlam dağlar yerleştirdi, ırmaklar ve yollar açtı ki gideceğiniz yere ulaşabilesiniz” meâlindeki 15. âyetinin tefsirinde bu hususu bir kere daha nazara verir. Ona göre Cenâb-ı Hakk'ın celâl ve cemâlini kullarının kalplerine çeşitli yollarla izharı ve keşfi olmasa onların akıl, ruh ve sırları O'na ulaşamazdı. Âyette geçen sağlam dağları (revâsi) gayb ilminin sahipleri (evliyâullah/ricâlü'l-gayb) olarak tefsir etmekte ve onları yeryüzü için maddî ve manevî anlamda bir denge unsuru olarak ifade etmektedir. Âyette geçen “ırmaklar” ifadesini ise Cenâb-ı Hakk'ın kullarının kalplerine akıttığı marifet, mükâşefe, muhabbet, şevk, aşk, hikmet ve basiret olarak yorumlamaktadır. Yine âyette geçen “yollar” ifadesinden kastın Cenâb-ı Hakk'ın kullarının akıl, ruh, sır ve kalplerinden kendisine açtığı sayısız yollar olduğunu ifade etmektedir. Ona göre Hak Teâlâ sonsuz olduğu için O'na olan yollar da sonsuzdur.⁵⁵

Baklî Tâhâ sûresinin “Onların önlerinde ve arkalarında olanı O bilir. Onların bilgisi ise O'nu kuşatamaz” meâlindeki 110. âyetinin tefsirinde hâdisin kadîmi ihata edemeyeceğini, fâninin bâkîyi ancak bâkî ile idrak edebileceğini kaydeder. Ona göre böylesi bir durumda dahi ezeli kemâlin ancak bir zerresine tekabül edecek bir idrakten söz edilebilir. Zira Hakk'ın varlığının (vücûd) bütün boyutlarıyla (sıfatları, zâtı, sırrı itibarıyla ve hakikaten) ihatası imkânsızdır. Kaldı ki her bir ârifin O'na ilişkin irfanı Hakk'ın kereminden müstefâddır. Hâdis olan kendi bilgisiyle kendi mahiyetini bilemezken, sırrın sırrını, aynın aynını, illetlerin illetini (müsebbibü'l-esbâb) bilmesinden söz edilemez.⁵⁶

Baklî, marifetin istidlâlî olanını değil de Allah'ı yine Allah'la bilmeyi değerli ve üstün görür.⁵⁷ O, marifetin hakikatiyle ancak müşahededen kaynaklı olarak ortaya çıkabileceğini tespit eder.⁵⁸ Hakiki bilgi müşahededen elde edilen bilgidir.⁵⁹ Hatta Neml sûresinin “Bil ki sen ölümlere işittiremezsin, arkalarını dönüp giderlerken sağırlara da çağırıyor duyuramazsın” meâlindeki 80. âyetinde geçen ölü (mevtâ) ifadesinden kastın marifetin hakikatini delillerden başka yolla kabul etme istidadı bulunmayan kişiler olduğunu tespit eder.⁶⁰ Böylece sırf istidlâlî olarak elde edilecek marifetin eksikliğine işaret etmiş olur. Baklî, kulun ancak nefsinin (nefsinin hakikatini) bilmek suretiyle hakikatiyle rabbini bilebileceğine, yoksa zâhirî (resmi) delil ve burhanların bu anlamda bir kemâl ifade etmediğine vurgu yapar.⁶¹

3. Hz. Peygamber (s.a.v.) ve Ona Tebaiyetin Marifet-i İlâhiye Açısından Önemi

Baklî A'râf sûresinin 158. âyetinin tefsirinde bu mevzuya değinir ve bu âyete istinaden Hz. Peygamber'e (s.a.v.) mütâbaatı Cenâb-ı Allah'ın zâtına ve sıfatlarına dair bilgi ve

⁵⁵ Baklî, 'Arâ'isü'l-beyân, 2/312-313.

⁵⁶ Baklî, 'Arâ'isü'l-beyân, 2/502-503.

⁵⁷ Baklî, 'Arâ'isü'l-beyân, 3/205, 219.

⁵⁸ Baklî, 'Arâ'isü'l-beyân, 3/82.

⁵⁹ Baklî, 'Arâ'isü'l-beyân, 3/404.

⁶⁰ Baklî, 'Arâ'isü'l-beyân, 3/75.

⁶¹ Baklî, 'Arâ'isü'l-beyân, 3/386.

irfan hazinelerini açacak olan anahtar olarak ortaya koyar. Ona göre hakikat yoluna delil Hz. Peygamber'dir (s.a.v.). Böylesi bir mütâbaatın teklif niteliğinde olduğunu belirten Baklî, marifetin de bu çerçevede teşrif babında ortaya çıktığını tespit eder.⁶²

Baklî'ye göre Cenâb-ı Hakk Hz. Peygamber (s.a.v.) üzerinden âlemlere tecellî eder. Bu itibarla kullar, Cenâb-ı Hakk'ı, Hz. Peygamber (s.a.v.) aynasında müşahede ederler. Bundan dolayı Hz. Peygamber "*Muhakkak ki beni gören Hakk'ı görmüştür*" demiştir.⁶³

Baklî, mutlak muarriif olarak Hz. Peygamber (s.a.v.) ve Kur'ân-ı Kerîm'e işaret eder. Tâhâ sûresinin 1. âyetinin (Tâ-hâ) tefsirinde öncelikle mukattaa harflerinin Hakk'ın Habibi ile arasındaki sırların sandukçaları olduğunu belirtir. Bu yüzden de Hz. Peygamber (s.a.v.) dışında kimsenin hakikatiyle bunların manalarına muttali olamayacağına işaret eder. Ardından Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Hak Teâlâ tarafından halka kendi sıfatlarının ve zâtının muarriifi ve kendisine olan yolu gösterici (hâdî) kılındığını belirtir.⁶⁴

Nahl sûresinin "*İman edenlere sebat kazandırısın, müslümanlara rehber ve müjde olsun diye rabbın tarafından bir gerçek olmak üzere Kur'an'ı Ruhulkudüs'ün indirdiğini söyle*" meâlindeki 102. âyetinin tefsirinde ise Kur'ân'ın Cenâb-ı Hakk'ın zâtını ve tüm sıfatlarını ehline bildiren ve tanıtan (muarriif) olduğunu kaydeder.⁶⁵ Baklî'ye göre Kur'ân nuruyla Allah'a giden en doğru yolu ehline tarif edici ve öğreticidir.⁶⁶ Kur'ân-ı Hakîm zâtın ve ilâhî sıfatların anahtarı, mülk ve melekûtun (bilgisinin) hazinesi niteliğindedir. Cenâb-ı Allah'a giden yolu, ondaki makam ve menzilleri, bu yola ilişkin muameleleri kullarının beden, akıl, kalp ve ruhlarına gösterici ve öğreticidir.⁶⁷

Baklî Mü'minûn sûresinin "*Gerçek şu ki sen onları dosdoğru bir yola çağırıyorsun*" meâlindeki 73. âyetinde geçen "sırât-ı müstakîm" ifadesinin tefsirinde bu yolun Cenâb-ı Hakk'ın marifetinin yolu olduğunu tespit eder. Ona göre bu yolun başlangıcı Hz. Peygamber'e (s.a.v.) üsve-i hasene çerçevesinde mutabaat iken sonu muhabbet-i ilâhiyedir.⁶⁸

Baklî Hz. Peygamber'in (s.a.v.) marifet-i ilâhiyedeki işlevini ve önemini göstermek için çok defa "*Beni bilen muhakkak ki Hakk'ı bilmiştir, beni gören muhakkak ki Hakk'ı görmüştür*" meâlindeki hadisi zikretmiştir.⁶⁹

⁶² Baklî, *'Arâ'isü'l-beyân*, 1/483-484.

⁶³ Baklî, *'Arâ'isü'l-beyân*, 1/488.

⁶⁴ Baklî, *'Arâ'isü'l-beyân*, 2/472-473; 3/273-274.

⁶⁵ Baklî, *'Arâ'isü'l-beyân*, 2/338.

⁶⁶ Baklî, *'Arâ'isü'l-beyân*, 2/351, 385.

⁶⁷ Baklî, *'Arâ'isü'l-beyân*, 2/387.

⁶⁸ Baklî, *'Arâ'isü'l-beyân*, 2/566.

⁶⁹ Baklî, *'Arâ'isü'l-beyân*, 3/146.

4. Marifet İçin Mücâhedenin Önemi ve Marifetin İhyâ Ediciliği

Baklî Bakara sûresinin 216. âyetinin tefsirinde hakikatin görülebilmesi ve Hakk'ın müşahede edilebilmesi için nefis tezkiyesinin, nefse mukavemet ve muhalefetin ve zor da olsa şehvetlerini terk etmenin şart olduğunu belirtir. Nefis mutmainne olana kadar bunun sürdürülmesi gerektiğini ifade eden Baklî, kalbin ancak bu şekilde nefsin vesveselerinden hâli olabileceğini söyler. Ona göre melekût âleminin sırları basiret nuruyla ancak böylece görülebilir.⁷⁰

Baklî, müridin havl ve kuvvetinden teberrî etmesinin marifet ve hakikate ulaşmak açısından önemine vurgu yapar. Ona göre Cenâb-ı Allah, bunu gerçekleştirebilenlerin ruhunu marifet suyuyla temizler. Onlara ef'âl-sıfât-zât çerçevesinde her hakikatin yerini gösterir ve onları ezeli ilâhî hikmete ulaştırır. Ona göre zâtın marifeti sıfatlarının, sıfatlarının marifeti ise fillerinin marifetine mebnidir. Esmâ ise sıfatların anahtarlarıdır.⁷¹ Ef'âl denizleri sıfatların bilinmesine ilişkin zât denizlerinden damlalar barındırır. Marifet suyu ruhları temizler. Ruhtar, denizlerdeki sedeflere mümasildir. Ona göre ruh sedefinin aldığı marifet damlaları süreç içerisinde hakikat incilerine ve ezeli ilâhî hikmete dönüşür.⁷²

Baklî, Tevbe sûresinin 108 ve 109. âyetlerinin tefsirinde 109. âyette geçen “bünyan” kavramını Allah'ın bina ve yapıları dediği “sıddîkînın kalpleri” olarak ifade eder. Ona göre her kim ki kalp binasını kötü ahlâklardan temizler, Hakk'ın nuruyla aydınlatır, O'nun zikrine ve tâzimine açar, O'nun yakınlığını, cemâlini, marifetini ve tevhidini arzuları sever, kalbini O'nda ifnâ eder, O'nun rızasını ve vüsûlünü talep ederse bu yolla kalbi Hakk'ın esrarının, rıza lütuflarının ve muhabbetinin yeri ve zarfı haline gelir.⁷³ Böylece Baklî, hakikat bilgisinin, rıza ve muhabbet-i ilâhiyenin ancak bir riyazet, mücâhede, tathîr ve tahallî sürecinin neticesinde ortaya çıktığına işaret etmiş olur.⁷⁴

Baklî, Mü'min sûresinin “Mümin kişi sözlerine şöyle devam etti: “Ey kavmim! Bana uyun, sizi doğru yola götüreceğim” meâlindeki 38. âyetinde geçen doğru yoldan (sebîl-i reşâd) kasdın marifet olduğunu, marifet-i ilâhiyenin de Cenâb-ı Allah'a muvafakat, enbiyâ ve evliyâyâ mütabaattan ibaret olduğunu belirtir. Ardından da böylesi bir muvafakatın ancak nefsin muradlarının kesilmesinden sonra hasıl olabileceğini kaydeder.⁷⁵ Böylece nefis terbiye ve tezkiyesinin marifet-i ilâhiyenin tahsilindeki önemini tespit etmiş olur.

Baklî, Naziât sûresinin “Rabbinin huzurunda (hesap vermekten) korkan ve nefesine kötü arzuları yasaklayana gelince, onun barınağı da şüphe yok ki cennetin ta kendisidir”

⁷⁰ Baklî, 'Arâ'isü'l-beyân, 1/88.

⁷¹ Bu son tespiti için bk. Baklî, 'Arâ'isü'l-beyân, 3/372.

⁷² Baklî, 'Arâ'isü'l-beyân, 1/516-517.

⁷³ Baklî, 'Arâ'isü'l-beyân, 2/45.

⁷⁴ Ayrıca bk. Baklî, 'Arâ'isü'l-beyân, 2/48-49.

⁷⁵ Baklî, 'Arâ'isü'l-beyân, 3/235.

meâlindeki 40 ve 41. âyetlerinin tefsirinde sâlikler için makamlarının başlangıcında nefislerini tezkiye etmenin nefsin şerrinden korunmak, hevâsına ve hazlarına tabi olmamak için lüzumlu olduğunu belirtir. Nefisle mücâhedede ve onun boyunduruk altına alınmasında başarıya ulaşıldığı noktada ise kulların Cenâb-ı Allah tarafından müşahedesi makamına (irfân cennetleri) ulaştırılacağını ve artık burası itibariyle nefisleri, cisimleri ve şeytanları ruhânî olmuş olduğundan ruhlar ne iştahasında ise nefislerin de ona iştaha duyar hale geleceğini, bu yüzden de artık nefsi hazlarından ve isteklerinden alıkoymanın gereğinin kalmayacağını ifade eder.⁷⁶ Böylece Baklî'nin vuslat yolunda en azından belli bir makama kadar olan süreçte nefis ile mücâhedeyi ve nefis tezkiyesini gerekli gördüğünü söylemek mümkün görünmektedir.

Bununla beraber Baklî, hakikat yolcularının sırf cehdlerine güvenerek yola çıkmalarının vuslata ulaşmaları için yeterli olmadığını hatta bunun aksi bir neticeyi vereceğini ifade eder. Ona göre vuslat için mutlak surette kulun cehdine Cenâb-ı Hakk'ın inâyetinin bitişmesi gerekmektedir.⁷⁷ Hatta yer yer Baklî'nin marifeti tamamen Cenâb-ı Allah'ın mevhibesi olarak nitelediğini ve kulların kesbinin dışında bir şey olduğuna işaret ettiğini görmekteyiz.⁷⁸ Baklî Leyl sûresinin “Doğru yolu göstermek bize aittir” meâlindeki 12. âyetinin tefsirinde bu âyette hidayet konusunda tevfiğin kulun iktisabından tecrîd edildiğini ve marifet konusunda külfetin ortadan kaldırıldığını tespit eder.⁷⁹

Baklî, âriflerin, muhibbînin ve muvahhidînin kalplerinde kendinden nimet olarak marifet havâtırını yaratanın ve ezeli meşîyetiyle bu irfan için muhabbet, marifet, müşahede ehlini ile yakınlığına ve vuslatına ulaştıracaklarını tercih edenin Hak Teâlâ olduğunu ifade ettikten sonra bütün bu mevhibelerin iktisâb tahtında ortaya çıkmayacak şeyler olduğuna vurgu yapar.⁸⁰ Ankebût sûresinin 17. âyetinin “...O zaman rızkınızı Allah'ın katında arayın, O'na kul olun, O'na şükredin...” meâlindeki kısmının tefsirinde de keşf, ‘iyân ve marifetin kulun iktisabıyla ilişkili olduğunun düşünülmemesinin gerektiğini, Hak Teâlâ'nın kendisini başkasıyla değil kendisiyle bizlere tanıtip bildirmesinin söz konusu olduğunu, bunun da şükürü gerektirdiğini ifade eder.⁸¹

Baklî Ankebût sûresinin “Bizim uğrumuzda elinden gelen çabayı sarfedenlere gelince, onları bize ulaşan yollara mutlaka yöneltiriz. Kuşkusuz Allah iyilik yapanların yanındadır” meâlindeki 69. âyetinin tefsirinde konu ile ilgili şunları kaydeder: Cenâb-ı Hak safvet ehlini kıdemde seçerek onlara nefsinin marifetini tahsis etmiştir. Bunların Hakk'a olan hareketleri O'ndan kaynaklanan bir cezbe ile muhabbet ve şevk ile yine O'nadır. Bu kullar inâyet-i ilâhiye ile ubudiyetin, rububiyetin, sıfatların ve nihayetinde zâtın marifetinin yollarından geçerler. Dolayısıyla bunların cehdi Allah ile, Allah'ta ve

⁷⁶ Baklî, ‘Arâ`isü`l-beyân, 3/483-484.

⁷⁷ Baklî, ‘Arâ`isü`l-beyân, 3/19.

⁷⁸ Baklî, ‘Arâ`isü`l-beyân, 3/43.

⁷⁹ Baklî, ‘Arâ`isü`l-beyân, 3/511.

⁸⁰ Baklî, ‘Arâ`isü`l-beyân, 3/93.

⁸¹ Baklî, ‘Arâ`isü`l-beyân, 3/102.

Allah içindir. Onlar Allah'ı Allah ile bilir. Baklî mücahdenin aslının nefsin Allah dışındaki her şeyden kesilmesi ve yüz çevirmesi olduğunu da kaydeder.⁸²

Yâsîn sûresinin “Hem ne diye beni yaratan ve sizin de dönüp kendisine varacağınız Allah'a kulluk etmeyeyim ki?” meâlindeki 22. âyetinin tefsirinde ubûdiyetin yaratılış (fitrat) ile memzûc olmasına karşın marifetin yaratılışın ve fitratın ötesinde bir şey olduğunu tespit eder. Ona göre bu mana Hz. Peygamber'in (s.a.v.) “Her doğan fitrat üzere doğar” ifadesinden müstefattır. Baklî'ye göre marifet fitratla memzûc olsaydı Hz. Peygamber (s.a.v.) sözünün devamında “Annesi-babası onu Yahudi, Mecusi, Hıristiyan yapar” demezdi. Dolayısıyla marifet Enbiyâ sûresinin 51. âyetinde de ifade edildiği üzere herhangi bir illet ve iktisâb olmadan, sırf bir ilham ve sezgi ile Hakk'ın cemâl ve celâlini keşfine taalluk eder.⁸³ Baklî Zuhur sûresinin “İşte bu, yapıp ettiklerinizle girmeyi hak ettiğiniz cennettir” meâlindeki 72. âyetinin tefsirinde cennetin amellerle mukarın zikredilmesine karşın marifet, likâ, muhabbet ve müşahedenin bir illete bağlanmaktan çıkarıldığını ifade eder. Ona göre bunlar ezeli ve özel seçimlerdir ve Cenâb-ı Hak onları ârif ve siddîkînden istediklerine verir.⁸⁴

Baklî'ye göre Cenâb-ı Hakk'a vuslat yolundaki bütün muamelelerin, hallerin, derecelerin ve makamların aslı ve kaynağı imandır.⁸⁵ Ona göre marifette istikamet kul açısından kazâ-i ilâhî konusunda rızayı, bela ve musibetler karşısında da sükûnu iktizâ eder.⁸⁶ Baklî, Hz. Nuh'un (a.s.) oğlunu geride bırakması konusunu işlerken rızanın marifet-i ilâhiyenin ve tevhidin bir şartı olduğuna vurgu yapar.⁸⁷

Öte yandan Baklî'ye göre mürid marifet için hayatından (nefsinden) geçtiği (fâni olduğu) için Cenâb-ı Allah da onu kendi hayatının suyuyla ihyâ eder. Mürid bundan sonra ebedî bir hayat kazanır ve artık ölmez. Çünkü ezeli hayat pınarından içen mürid tüm sıfatları görmek konusunda bir istikamet kazanmıştır. Hayat sıfatı ise tüm sıfatların aslıdır; âdetâ tüm sıfatlar hayat sıfatlarıyla kâimdir.⁸⁸

Baklî Enfâl sûresinin 24. âyetinde geçen “hayat veren şeyler” ifadesinden kastın marifet-i ilâhiye olduğunu tespit etmekte ve gerçek manada hayat ve canlılığın ancak marifet ile olacağına işaret etmektedir.⁸⁹

Yunus sûresinin 56. âyetinin tefsirinde de Cenâb-ı Hakk'ın marifeti ve müşâhede ile âriflerin kalbini ihyâ ettiğini, heybet ve murakebesinin nurlarıyla da zâhidlerin nefislerini

⁸² Baklî, *'Arâ'isü'l-beyân*, 3/108-109.

⁸³ Baklî, *'Arâ'isü'l-beyân*, 3/167.

⁸⁴ Baklî, *'Arâ'isü'l-beyân*, 3/283.

⁸⁵ Baklî, *'Arâ'isü'l-beyân*, 2/48.

⁸⁶ Baklî, *'Arâ'isü'l-beyân*, 2/97.

⁸⁷ Baklî, *'Arâ'isü'l-beyân*, 2/121.

⁸⁸ Baklî, *'Arâ'isü'l-beyân*, 1/503.

⁸⁹ Baklî, *'Arâ'isü'l-beyân*, 1/522.

öldürdüğünü belirtir. Ona göre ilgili âyette zikredilen ihyâ ve imâteden kasıt budur.⁹⁰ Baklî, Hac sûresinin 5 ve 6. âyetlerinin tefsirinde de benzer şekilde marifet ve müşahedenin ihyâ edici bir nitelik taşıdığını tekrar eder.⁹¹

Sonuç

Baklî tefsirinde sâlikin Cenâb-ı Allah'a ve hakikate olan yolculuk sürecini (seyrüsülûk) ve bu sürecin kavramlarını, basamaklarını ve makamlarını merkeze almış görünmektedir. Marifet başta olmak üzere muhabbet, aşk, şevk ve tevhid onun âyetleri yorumlarken öne çıkardığı kilit kavramlardır. Her âyeti işaret ettiğimiz merkezîyet ve kavramlar etrafında yoruma yönelme eğilimi göstermektedir. Bu bakımdan tefsirini vuslat ve hakikat yolcusunun ayrıntılı bir seyrüsülûk kitabı (vuslat yolu rehberi) olarak nitelemek mümkün görünmektedir. Onun marifetle ilgili görüşlerinde genel olarak kendisinden önceki sûfîlerin bilgilerinin tekrar ettiğini söylemek mümkündür.

Baklî, yaratılışı, sûfî literatürde meşhur olan ve kudsî olarak kabul edilen kenz-i mahfî hadisi ve onun işaret ettiği manalar etrafında ifade etmiştir. Yaratılışın muhabbet (bilinmeyi istemek ve sevmek) sâikiyle gerçekleştiği ve insanın -özellikle de insanlar arasından Hz. Peygamber'in (s.a.v.)- bu ilâhî hedef ve gayenin tahakkuku açısından önemli ve merkezi bir rolünün ve işlevinin olduğu görüşünü paylaşmaktadır.

Baklî, insanın mahiyetinin câmiyetine, bu câmi' mahiyeti itibariyle de marifet-i ilâhiyede ve hakikat ilminde diğer varlıklara (melekler ve cinler) karşı üstünlük kazandığına vurgu yapmaktadır. Bütün âlemlerin insanın yapısında bulunması itibariyle o da nefsinin veya vücûdunun hakikatini bilen rabbinin bileceğini tespit etmektedir. Baklî, insanın kemâlini velâyetinde, velâyetinin kemâlini ise muhabbet, şevk, aşk ve marifet makamlarında görmektedir.

Baklî, Cenâb-ı Hakk'ın, hakikati veya hüviyeti itibariyle marifete konu olmadığını, sıfatları itibariyle ise marifete konu olmakla beraber kulun bu çerçevedeki bilgi ve irfanının her hal ve şartta eksik kalacağı ve ihatalı olamayacağı kanaatindedir.

Baklî, sûfîlerin Hakk'ın mevcudâtı yaratmasının ve kendisini yine kendisinin tanıtmalarının O'nun engin rahmetinden ileri geldiğine ilişkin görüşü paylaşır. Ona göre Cenâb-ı Allah'ın bilinmesi O'nun kendisini bildirmesi ve tanıtmasıyla olur. O, istidlâlî olandan öte müşahedeye dayalı marifetin hakikat ifade edeceği görüşündedir.

Marifete ulaşmada Hz. Peygamber'e (s.a.v.) mütâbaatın vazgeçilmezliğine işaret eden Baklî, bunun teklif niteliğinde bir durum olduğuna da dikkat çekmektedir.

Baklî, marifet-i ilâhiyede mücadele, tezkiye ve tasfiyeyi belli bir makama ulaşan kadar (nefs-i mutmainne) gerekli görmekle beraber vuslat için Cenâb-ı Hakk'ın inâyet, tevfiik

⁹⁰ Baklî, *'Arâ'isü'l-beyân*, 2/88.

⁹¹ Baklî, *'Arâ'isü'l-beyân*, 2/532.

ve kereminin mutlak surette kulun cehdine bitişmesi gerektiği kanaatindedir. Ona göre hakikatte marifet mevhibe-i ilâhîdir; kulların kesbinin dışındadır. Marifet ile muhabbet ve müşahede sadece iktisâb tahtında ortaya çıkabilecek şeyler değildir.

Kaynakça

- Altuntaş, Hüseyin. *Rûzbihân el-Baklî'nin (Ö. 606/1209) Arâisü'l-Beyân İsimli Tefsirinde Müteşâbihat*. Karabük: Karabük Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Arslan, Adnan. "Bakara Sûresi 183-185. Âyetler Çerçevesinde Ramazan ve Orucun İşârî Yorumu". *Eskiye* 42 (Eylül 2020), 1007-1027.
- Ateş, Süleyman. *İşârî Tefsir Okulu*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1998.
- Baklî, Rûzbihân. *Arâisü'l-beyân fî hakâiki'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2008.
- Baltacı, Halil. "Aşkın Kazandığı Tasavvufî Muhteva: Ahmed Gazzâlî, Baklî ve Irâkî Çizgisi". *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 34 (2014/2), 23-24.
- Bayram, Enver. "Rûzbihan-ı Baklî'nin Arâisü'l-Beyân'ında İbadetlere Dair Bazı İşârî Yorumlar". *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VI/11 (2018), 201-219.
- Demir, Mehmet. *Rûzbihân el-Baklî ve Arâisü'l-Beyân İsimli Tefsirindeki Metodu*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Gazzâlî, Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed. *İhyâ'ü 'ulûmi'd-din*. Beyrut: Dâr İbn Hazm, 2005.
- Hücvirî, Ali b. Osman Cüllâbî. *Hakikat Bilgisi-Keşfu'l-Mahcûb*. haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.
- Hoca, Mazhar. "Baklî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/545-547. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- İnce, Eyüp. "Tasavvufî Tefsirlerde Nûr-ı Muhammedî Düşüncesi -Tüsterî, Baklî ve Bursevî Tefsiri Örneği-". *Sufiyye* 12 (Haziran 2022), 131-150.
- İnce, Eyüp. *Tüsterî Tefsirindeki Tasavvufî Yorumlar ve Bunların Baklî, Bursevî Tefsirleriyle Mukâyesesi*. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Kuşeyrî, Abdülkerim. *Kuşeyrî Risalesi*. haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012.

- Şahinoğlu, M. Nazif. “Arâisü'l-Beyân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/265. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Tûsî, Ebû Nasr Serrâc. *el-Lüma‘ İslam Tasavvufu*. çev. H. Kâmil Yılmaz. İstanbul: Erkam Yayınları, 2012.
- Uludağ, Süleyman. “İşârî Tefsir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/424-428. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Uludağ, Süleyman. “Marifet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/54-56. Ankara: TDV Yayınları, 2003.